

Tot buscant Víctor Balaguer a la premsa d'Andalusia (1859-1873)

Lourdes Sánchez Rodrigo

Universidad de Granada

Facultad de Filosofía y Letras

Departamento de Filologías: Románica,

Italiana, Gallego-Portuguesa y Catalana

Campus Universitario Cartuja, s/n

18071 Granada (España)

lsanchez@ugr.es

RESUM: Coneixement de la tasca política i literària de Víctor Balaguer a Andalusia des del 1859, any en què comença la moderna etapa dels Jocs Florals, fins al 1873, proclamació de la Primera República espanyola, així com de la projecció dels Jocs Florals catalans, a través de la premsa andalusina de l'època.

PARAULES CLAU: Víctor Balaguer, Jocs Florals, literatura, política, premsa, Andalusia.

Searching for Víctor Balaguer in the Andalusian Press (1859-1873)
ABSTRACT: Study of the political and literary activity of Víctor Balaguer in Andalusia from 1859, when the modern stage of the Flower Games (*Jocs Florals*) began, to 1873, when the First Spanish Republic was proclaimed, and the projection of the Catalanian *Jocs Florals* in the contemporary Andalusian press.

KEYWORDS: Víctor Balaguer, *Jocs Florals*, literature, politic, newspaper, Andalusia.

Introducció

En aquest treball vull explicar el coneixement de Víctor Balaguer a Andalusia a partir de les notícies recollides als diaris i revistes des del 1859, en què comença la moderna etapa dels Jocs Florals, fins al 1873, any de la proclamació de la Primera República espanyola, contra la qual Víctor Balaguer va exercir l'oposició. Període molt agitat per a la història d'Espanya, amb nombrosos governs de moderats, conservadors, liberals, progressistes, unionistes, federalistes..., que s'anaven alternant per dirigir la nació, la gestió dels quals es va veure reflectida en una premsa, encara molt incipient, que acusava els cicles de bonança o recessió econòmica o de major o menor llibertat d'expressió. Arrenglerada tot seguit en partits, corrents, o faccions de partits, amb més o menys informació política o cultural, la premsa, a Andalusia, arribà, no obstant això, a tenir un paper tan important, si no més, que a les principals ciutats espanyoles (Checa Godoy, 2011: 122).

Sevilla, Granada, Màlaga o Còrdova, però sobretot Cadis, «por encima de cualquier otra ciudad del sur y a la par que Barcelona» (Checa Godoy, 2011: 122), lloc des d'on es va organitzar el moviment revolucionari del 68, s'omplen de diaris de tots els colors polítics: s'arribà a més de 170 títols, apareguts sobretot durant el Sexenni Revolucionari (Checa Codoy, 2011: 149). De molt poca tirada i durada i, gairebé sempre, reservats a sectors molt reduïts de la societat, els benestants, van esdevenir no sols font d'informació, sinó també de propaganda i formació d'opinió pública i, per tant, van ser «un instrumento de inestimable valor» (Bravo Caro, 2013: 531) per estudiar la història d'aquests anys. De vegades, els diaris desapareixien després d'uns quants números o tornaven a sortir, amb igual o distint nom, fins i tot escrits pels mateixos redactors que evolucionaven cap al radicalisme o es moderaven ideològicament segons la conjuntura.

M'he trobat, però, amb un problema a l'hora de fer aquest treball perquè una gran part dels fons ha desaparegut, es troba fora de consulta, pel fet que està molt malmesa, o no està digitalitzada. Per això algunes publicacions ha estat impossible de consultar-les i només n'he tingut referències per altres diaris, que, de vegades, eren autèntiques revistes de premsa.¹ No obstant això, en aquestes més de trenta capçaleres andaluses buidades, de dimensions reduïdes, com a molt quatre pàgines i fetes de manera artesanal (Bravo Caro, 2013: 533), els esdeveniments de tota mena del que passava a Catalunya, tant els més locals com els polítics, eren ben reflectits. De l'invent de l'*Ictíneo* de Narcís Monturiol,² l'aprovació del pla de l'Eixample³ o l'enderrocament de les muralles de Barcelona⁴ i algunes altres, no menys importants pel que suposaven d'alarma social, com va ser l'epidèmia de febre groga dels anys setanta del segle XIX a Barcelona,⁵ als aixecaments carlins, les revoltes obreres i ciutadanes, les proclames republicanes i els manifestes federalistes. Les peticions catalanes de lleis proteccionistes, amb el consegüent rebuig dels dia-

1 No he pogut accedir a *El Triunfo granadino*, òrgan del partit progressista (1864-1870), ara introbable; als primers anys de *La Lealtad* (1872-1887), que defensava la dinastia borbònica; *El Comercio* de Cadis (1842-1885), també borbònic. Ni tampoc, malauradament, a molts dels números de dos importants diaris de Sevilla, *El Porvenir*, diari liberal progressista defensor de les doctrines monàrquiques constitucionals, «uno de los medios más representativos de todos los que se editaron en la capital hispalense durante la pasada centuria» (Ruiz Acosta, 1999: 283) i un dels més llegits a tot Espanya; i *La Andalucía*, «probablemente el diario más difundido de Andalucía» (Checa Godoy, 2011: 166), dirigit per Francisco María Tubino Oliva, el conegut autor d'una *Historia del Renacimiento literario, contemporáneo en Cataluña, Baleares y Valencia* (1880), publicació, que, als anys del sexenni revolucionari, abraçarà aviat el republicanisme i esdivindrà òrgan del partit federal vinculat al sector moderat. Treball pendent per a futures recerques sobre premsa i literatura.

2 Per exemple, al diari de Còrdova *La Alborada*, año III, núm. 451, 11/5/1861, p. 2; año III, núm. 452, 12/5/1861, pp. 1-2; año III, núm. 462, 24/5/1861, p. 1.

3 *Diario de Cádiz*, año IX, núm. 2.349, 7/6/1860, p. 1.

4 *El Progreso*, año III, núm. 765, 26/8/1871, p. 2.

5 *La Idea*, época II, año III, 22/9/1870, p. 2 i ss.

ris polítics andalusos que en demanaven de lliurecanvistes, o qualsevol crònica que contava els viatges de les autoritats del país per Catalunya hi eren ressenyades amb més o menys grau de coneixement i profunditat periodística.

Així, per exemple, quan el mes de setembre del 1860 la reina Isabel II, acompanyada de la seva família, i del general Prim, iniciava una visita per les Illes Balears, València i Catalunya, es podien llegir, a la premsa andalusa, llargues cròniques del que hi anava fent i visitant. Evidentment eren els diaris monàrquics els que hi paraven més atenció, com el granadí *La Alhambra* [en endavant LA], revista catòlica i carlina. Els monarques inauguraven la reobertura del Teatre Principal de Palma i hi assistien per a veure la representació de *La Campana de la Almudaina*, i els lectors s'informaven que era una obra escrita per «un hijo del país» (LA, año IV, núm. 1.046, 23/9/1860, p. 2), el polític i dramaturg Joan Palou i Coll (1828-1906). Un drama que, d'altra banda, per aquests anys, va gaudir de nombroses representacions per tot Andalusia, encara que, evidentment, mai no s'hi farà menció de l'obra de Frederic Soler *L'Esquella de la Torratxa*, que parodiava el drama de Palou.

La comitiva reial arribava a Barcelona el 21 de setembre, després d'algun incident d'última hora al port de Maó, i els lectors s'assabentaven, també, que Isabel II havia estat rebuda per les autoritats (LA, año IV, núm. 1047, 25/9/1860, p. 2).

[...] en medio del entusiasmo y las aclamaciones de más de 40.000 almas reunidas en esta capital y de 100.000 forasteros, y en ellos se ve representada toda Cataluña, pues el Ampurdán como la Segarra, el Urgel como el campo de Tarragona, todas las comarcas del Principado, aún las más remotas, han enviado su contingente a esta capital (LA, año IV, núm. 1050, 28/9/1860, p. 2).

La reina, tractada com a «condesa de Barcelona»,⁶ es desplaçava per la ciutat i la província per visitar les institucions de la ciutat, així com les fàbriques de Sabadell i Terrassa i inaugurava l'Exposició Industrial i Artística, esdeveniment de gran rellevància en aquella Espanya de la dècada dels seixanta del segle XIX que va aparèixer molt destacat a la premsa monàrquica, com la ja citada *La Alhambra* (LA, año IV, núm. 1055, 4/10/1860, p. 2) o també al *Diario de Córdoba*.

La nit del 26 Isabel II assistia a un concert als Camps Elisis «que ejecutaron todos los profesores de los teatros del Liceo y de Santa Cruz reunidos» i, durant l'acte, li lliuraven:

[...] a Su Majestad la Reina un ejemplar, lujosamente impreso, de una poesía dedicada a la misma, que le fue presentada por su autor, que lo es el conocido poeta e historiador don Antonio Bofarull, [de quien] manifestó que conocía ya su nombre y alguna de sus obras que había leído (LA, año IV, núm. 1054, 3/10/1860, p. 2).

I a la del 27, al Teatre Principal de Barcelona, va sentir-hi diverses poesies:

[...] y la última que recitó el señor Prats, vestido de labrador, y en idioma catalán, suscitó tanto entusiasmo en el público, que aplaudió estrepitosamente, olvidándose de la presencia de la familia real o bien para demostrar a la Reina que adoptaba como propias las ideas en él vertidas (*Diario de Córdoba*, año XI, núm. 3044, 4/10/1860, p. 1).

6 «Barcelona acogió con entusiasmo a Isabel II porque le trajo el oro de América, y hoy saluda y aclama con delirio a la condesa de Barcelona, a la bondadosa Isabel II, porque le ha dado al país algo más que el oro, algo más que los intereses; porque le ha dado la honra» (LA, año IV, núm. 1052, 30/9/1860, p. 2), la qual lluïa sobre el cap «la gloriosa corona condal, en la que se veían ricamente esmaltadas las armas de Barcelona con las célebres barras de Cataluña» (LA, año IV, núm. 1054, 3/10/1860, p. 2).

Així, doncs, seguint aquestes notícies, m'he preguntat què se sabia, durant tots aquells anys, del moviment de renaixement cultural català, dels Jocs Florals, a Andalusia? Què se sabia de Víctor Balaguer, que en va ser un dels seus impulsors? Hi era conegut com a escriptor? I si ho era, de quina manera? I com a home de la política espanyola del moment, com es va veure reflectida la seva tasca a Andalusia? Però, sobretot, quin ressò va tenir la seva acció a la premsa de la regió, si és que en va tenir cap? I, en conseqüència, de quina manera s'hi veia la política que es feia a i per a Catalunya i els incipients moviments catalanistes?

Els Jocs Florals i la literatura en català a la premsa andalusa

Durant el període 1859-1873 són molt poques les notícies a la premsa andalusa referides als Jocs Florals i als escriptors catalans contemporanis. A la revista malaguenya, de la societat literària del mateix nom, *Lope de Vega* (año II, núm. 2, 10/1/1864, p. 8), per exemple, en un anunci d'un «Almanaque Literario del Museo Universal para el año bisiestro de 1864», hi ha una llista on apareix el nom de Thos i Codina sense més informació. Pocs mesos després, el diari *La Alhambra* (LA, año VIII, núm. 2383, 12/6/1864, p. 1) donava la benvinguda a Granada al «entendido escritor don José María Cuadrado, honra de la literatura de nuestras Islas Baleares» que «ha venido a visitar nuestros monumentos después de visitar los de Córdoba y Sevilla», i el dia 28 desembre del 1871 (año III, núm. 846, p. 2) llegim una llarga ressenya al diari *El Progreso* de Cadis [en endavant EP] sobre Antoni Bergnes de las Casas, que acabava de rebre la gran Cruz de la orden civil de María Victoria per la seva dedicació «a la ilustración de sus conciudadanos», però en cap ocasió s'hi feia menció al seu paper dins la renaixent cultura d'expressió catalana.

Passava el mateix amb els poetes valencians. En aquests anys, només un cop he vist el nom de Teodor Llorente i la reproducció d'un parell dels seus poemes, escrits en castellà, a la secció poètica d'una publicació granadina que es deia *El Mosaico. Periódico de Literatura, Ciencias y Artes*. En concret, un sonet titulat *En álbum* (año I, núm. 13, 4/10/1857, p. 3) i un altre que porta per títol *El sultán Achmet (Oriental, Imitación de Víctor Hugo)* (año I, núm. 15, 18/10/1857, p. 3).

Per tant, al costat d'aquestes petites notes assenyalades⁷ i alguna altra referida al certamen dels Jocs Florals es pot dir que la literatura catalana era, pràcticament, desconeguda. El diari granadí *La Alhambra*, a la secció «Correo de Provincias», publica el dia 6 d'abril del 1859 (LA, año III, núm. 594) una notícia sobre la festa en aquests termes:

Los siete mantenedores de los juegos florales de Barcelona, han publicado ya en lengua catalana el programa del certamen que se ha de celebrar el día 1º de mayo.

Se admitirán las poesías escritas en los dialectos del mediodía de Francia. Los trabajos poéticos deberán ser entregados antes del treinta de abril.

I hi reproduïx part del programa dels Jocs Florals escrit en català:

¡Que lo Señor vos done a tots la llum de la inteligencia, los géns del gay saber y de nostra patria lo foch del sentiment; y la posteritat sas coronas de gloria!

I el mateix 1859 a *El Guadalete* de Cadis [en endavant EG] el 12 d'abril (EG, año VIII, núm. 1991, p. 3), a la secció «Miscelánea», anunciava «la convocatoria de los juegos florales que se van a verificar en Barcelona». Convocatòria no exempta de polèmica per al rotatiu ga-

⁷ *La Última Hora* de Cadis (5/9/1871, 2.ª edició de *La Palma*) insereix un anunci d'una «Biblioteca Catalana», sense més.

dità, que remarcava que s'«exige para tomar parte en el certamen, que las poesías estén escritas en catalán». Però adscrit ideològicament al provincialisme, el redactor d'*El Guadalete* no s'està de defensar la unió de totes les províncies en una homogènia i compacta nació espanyola perquè:

Poetas son, y poetas serán, ora escriban en catalán, ora en castellano. No deben contentarse con ser poetas catalanes; deben y pueden aspirar a conquistar en el Parnaso español un honroso puesto al lado de los mejores poetas, así como entre los nombres de los mejores prosadores brillan ya los de Capmany y de Balmes.

El 2 de juny es podia llegir en aquest mateix diari una informació sobre el poeta Antoni Camps i Fabrés que el dia 14 de maig havia lliurat a la Mare de Déu de Montserrat la joia guanyada als Jocs Florals de la primera convocatòria del 1859:

El poeta manresano ganó en los Juegos Florales de Barcelona con su canto «Lo vot del Trovador» [...]. Hecha la entrega, Camps escribió su poesía en el magnífico álbum del santuario, cuya primera firma es la de S. A. R. la serenísima infanta de España Doña María Luisa Fernanda, escribiendo también a continuación algunos versos cada uno de los señores mantenedores (EG, año VIII, núm. 2034, p. 3).

Hem d'esperar l'any 1871 per trobar una altra referència als Jocs Florals de Catalunya a les publicacions andaluses i és, també, al granadí *La Alhambra*, que el 16 de maig (LA, año XVI, núm. 5897, p. 3) recollia una notícia titulada «Juegos Florales» del diari *La Convicción*, on descrivia «la poética y tradicional fiesta de los Juegos Florales que tuvo lugar en el gran salón de la Bolsa de la Casa Lonja de Barcelona».

Quant als certàmens valencians, els redactors d'aquesta publicació feien saber als seus lectors, el 1859, que la secció de ciències i literatura del Liceo Valenciano convocava un concurs literari per a «el mes de mayo próximo» i que:

[...] al frente de los sujetos elegidos figura el elocuente y distinguido orador, diputado a Cortes por aquella ciudad, señor don Antonio Aparici y Guijarro (LA, año III, núm. 558, 23/2/1859, p. 2).

Així mateix, la també valenciana Academia Literaria y Artística va organitzar una festa literària per al mes d'octubre del 1859 que tenia previst premiar els millors treballs poètics, entre d'altres, com informa *La Alhambra* de Granada:

[...] una flor de oro al autor de la mejor poesía en castellano que tenga por objeto celebrar un hecho glorioso de la historia de Valencia; otro igual que lo sea de la composición poética en lengua provenzal catalana, dedicada a Ausias March, que obtenga la preferencia; otro igual de una composición del mismo idioma, cuyo asunto que debe ser religioso, queda a elección del poeta (LA, año III, núm. 684, 23/7/1859, p. 2).⁸

Cal dir, tanmateix, que per aquests anys també se celebraven Jocs Florals arreu d'Espanya, evidentment també a Andalusia. Els de més

8 Dels Jocs Florals a València no en tornarem a trobar més ressenyes fins a l'any 1891 en un setmanari catòlic granadí *El Lábaro* (año II, núm. 146, 30/7/1891, p. 3), on es pot llegir sobre la celebració que organitzava «anualmente la sociedad valenciana “*Lo Rat penat*”, el discurs inaugural de la qual havia estat pronunciat aquell any per Blasco Ibáñez en substitució de Pi i Margall, que no havia pogut assistir pel recent traspàs del seu germà. Blasco Ibáñez havia defensat el regionalisme dins la unitat nacional. En aquesta ocasió havia estat premiat un poema relatiu a la història aragonesa del poeta Constantí Llobart, entre altres premis concedits pel jurat en la seva major part poesies escrites en valencià i treballs en prosa referits a fets històrics. Pocs dies després, el 1r. d'agost del mateix any (año II, núm. 148, pp. 2-3) la notícia s'ampliava en una crònica titulada «Carta de Valencia» signada per B. Morales Sanmartín, on feia una descripció del saló, de la reina de la festa i remarcava la solemnitat de l'acte, «donde se leen los nombres de los más egregios e ilustres poetas valencianos que han enriquecido y elevado a su más alto grado de apogeo a la literatura valenciana desde la creación de la sociedad Lo Rat Penat, tales como Querol, Pizcueta, Boix, Bonilla y otros muchos».

importància van ser els de Granada i Còrdova,⁹ on liceus i societats els convocaven en benefici d'estimular la vida literària i intel·lectual de la ciutat, però, contràriament al que estava passant a Catalunya, a les lletres andaluses, com a les d'altres llocs d'Espanya, aquests certàmens s'inserien més dins el corrent cultural romàntic de mitificació del passat però sense el sentiment absorbent per la pàtria renascuda que tenien els catalans. Així, el diari *El Guadalete* de Cadis anunciava la celebració, a Còrdova, d'uns Jocs Florals «a imitación de los que en la edad media formaban el encanto de damas, guerreros y trovadores, en la antigua Provenza» (EG, año IX, núm. 2348, 6/6/1860, p. 1).

Víctor Balaguer, com a escriptor, evidentment no va ser una excepció, ni tan sols pel que es refereix a la seva primera obra de drames i novel·les històriques, escrita en castellà, que mai no és esmentada, fins al punt que, l'any 1863, *La Alhambra* anunciava la representació per al dia 13 de novembre del «drama en cuatro actos» *Juan de Serrallonga o los bandoleros de las Guillerías* i no hi apareix ni el seu nom. El drama, escrit en castellà per Balaguer l'any 1858 (Palomas, 2004a: 245-249), que va tornar a escenificar-se, al mateix teatre granadí, el dia 30 següent, no va tenir, aquells dies, cap altra representació a la resta d'Andalusia. Però és que, a més, tampoc no va merèixer una ressenya a les revistes literàries del moment com, per exemple, *El Paraiso* de Granada, que per aquestes dates dedicava una secció a les estrenes als teatres de la ciutat, quan sí que ho havia fet d'obres de Bretón de los Herreros, Zorrilla, Ventura de la Vega, Hartzembusch o Tamayo y Baus.

9 Dels següents diaris de Còrdova n'he tret notícies sobre els Jocs Florals d'aquesta ciutat a LALB, año II, núm. 148, 19/5/1860, p. 3; año II, núm. 128, 26/4/1860 p. 1; año II, núm. 155, 27/5/1860, p. 3; *Diario de Córdoba*, año X, núm. 2613, 14/5/1859, p. 1; año X, núm. 2620, 23/5/1859, p. 3; *El Tesoro*, año I, núm. 16, 17/6/1867, p. 4; año II, núm. 50, 10/2/1868, pp. 2-4; año II, núm. 63, 11/5/1868, p. 5; año II, núm. 64, 18/5/1868, p. 4; año II, núm. 65, 25/5/1868, p. 7; año II, núm. 69, 22/6/1868, p. 8.

Només un cop apareix el nom de Víctor Balaguer relacionat amb la convocatòria dels Jocs Florals de l'any 1861 en una notícia al cordovès *La Alborada* (año III, núm. 482, 12/5/1861, p. 2) [en endavant LALB]:

[...] el domingo se celebró en el salón del Ciento del ayuntamiento de Barcelona, el acto solemne de adjudicar los premios a los autores de las mejores obras poéticas presentadas a optar a ellos

i, després d'una descripció del saló ornat amb els retrats de la reina, «el retrato del iniciador de los juegos florales, el rey D. Jaime I de Aragón» i, al seu costat, «el cuadro representando al príncipe de los poetas provenzales, Ausiàs March», quan van entrar al saló «los siete mantenedores elegidos para este año» va procedir-se

[...] a la distribución de premios, obteniendo el primero una flor natural, el Sr. Campo y Falcés [*sic*]; el segundo una englantina de oro, el señor Balaguer; el tercero un jazmín de plata, el señor Roselló; el cuarto una violeta de oro y plata, la señorita doña Isabel Villamartín; y el quinto un cuadro al óleo, el señor Balaguer.

Durant els anys seixanta i primers dels setanta, per tant, el nom de Víctor Balaguer, com passava amb altres literats i intel·lectuals catalans, pràcticament mai no era present a la premsa andalusa com a escriptor, però tampoc no ho era com a polític. Tenint en compte que la seva tasca d'home dedicat a la *res publica* es localitzava només a Catalunya, hem d'esperar el 1869, després del triomf de la revolució del 68, quan és triat diputat per la circumscripció de Manresa (*La Idea* [en endavant LI], año II, núm. 95, 3/2/1869, p. 2) i es trasllada a Madrid, per trobar-lo citat a les notícies polítiques, al costat d'altres catalans, també diputats, com Robert Robert, Antoni Maria Fontanals, Gabriel Baldrich, Figueras, Pi i Margall, Serra Clara, Tutau, Soler, Alsina... (LI, año II, núm. 97, 5/2/1869, p. 2).

La projecció a la premsa andalusa de la tasca política de Víctor Balaguer

Resseguint les publicacions d'Andalusia durant els anys del Sexenni Democràtic, he volgut construir un relat no tant de la vida política de Balaguer a la capital de l'Estat, un tema ja tractat per altres investigadors, com per exemple Joan Palomas,¹⁰ sinó del ressò que hi va tenir la seva tasca, com a diputat barceloní o com a ministre. Així, el republicà i federal *El Hombre* de Granada, segons la capçalera «diario defensor de los derechos del pueblo»,¹¹ seguidor de Pi i Margall i d'Estanislau Figueras, el dia 25 de setembre de 1869 (año 1, núm. 93, p. 3) informa sobre un Congrés estadístic celebrat a la Haia, on Balaguer, que va ocupar-se d'aquests temes com a director general d'estadística (Palomas, 2004a: 291-292), va tenir un paper important com a representant d'Espanya enviat pel Govern. En una llarga ressenya, s'hi remarca que, al seu discurs, en francès, Balaguer havia ofert el nostre país per a la següent convocatòria perquè, en paraules seves que el diari transcrivia, «las puertas de España, la España libre y regenerada, la España de la revolución, estaban hoy abiertas para la ciencia, para el progreso y para la libertad». En aquell moment, havia dit Balaguer, «la barrera [dels Pirineus] había desaparecido para todo lo que era progreso y libertad». Per al redactor de la notícia, «el Sr. Balaguer —que va rebre un gran aplaudiment de tots els assistents— había representado dignamente a España».¹²

10 J. PALOMAS I MONCHOLÍ (2004), *Victor Balaguer. Renaixença, revolució i progrés*, El Cep i la Nansa, Vilanova i la Geltrú.

11 Segons Checa Godoy el «más característico de los periódicos granadinos del sexenio» (Checa Godoy, 2011: 158).

12 «El Sr. Balaguer defiende con calor que continúe la estadística bajo la dependencia inmediata de la presidencia del Consejo de Ministros, tanto más, cuanto en concepto de muchos el ministerio de Fomento debe desaparecer» (EP, año 11, núm. 267, 30/1/1870, p. 1).

De tota manera, les referències a Balaguer com a diputat català a les Corts espanyoles, abans d'ésser nomenat amb càrrecs de més importància per al Govern del país, pràcticament hi manquen als diaris andalusos perquè no eren gaire significatives per als seus interessos. Tot i que és un actiu polític a Madrid, llevat d'intervencions referides a qüestions culturals com la que fa a les Corts demanant al Govern una solució per a «la situación aflictiva en que se encuentran los maestros de escuela» (EP, año II, núm. 349, 10/6/1870, p. 2) o quan defensa els sous dels professors d'institut, per als quals sol·licita 12.000 reals anuals (EP, año II, núm. 364, 28/5/1870, p. 2; EP, año II, núm. 10, 27/5/1870, p. 2), així com alguna altra informació sobre determinats projectes de llei,¹³ Balaguer no comença a tenir protagonisme polític a les publicacions d'Andalusia fins als mesos durant els quals, a les Corts, es va discutir l'elecció d'un nou rei per a la corona espanyola. Alguns d'aquests diaris remarcaven que des de Catalunya es reclamava amb insistència que s'acabés amb el període d'instabilitat política,¹⁴ i Balaguer, com a diputat, hi feia suport (*La Libertad* [en endavant LL], año II, núm. 393, 15/10/1869, p. 2).

En aquest període, en què, a més de tornar a ser triat diputat per Vilanova (LI, año IV, núm. 255, 15/3/1871, p. 2; EP, año III, núm. 610,

¹³ *La Idea* de Granada, a la transcripció de la sessió de les Corts del dia 19 de maig de 1870 (LI, año III, núm. 6, 21/5/1870, p. 3), hi diu que «El Sr. Balaguer apoyó una proposición de ley de pensión a la viuda de un comandante», notícia que apareix també al diari de Cadis *El Progreso* (año II, núm. 360, 22/5/1870, p. 2). Per cert, proposició que va ser posada a votació i va ser rebutjada però que Balaguer va tornar a presentar a la sessió del Congrés del dia 9 de juliol de 1871, i en aquesta ocasió presa en consideració (EP, año III, núm. 704, 12/6/1871, p. 1).

¹⁴ Com llegim a *La Libertad* de Cadis, diari monàrquic seguidor del pretenent al tron d'Espanya Montpensier, el 29 d'octubre de 1869: «todas las clases sociales de Cataluña han elevado a las Cortes Consituyentes suplicando que cuanto antes pongan término a la interinidad» i que «esta exposición cuenta, entre sus firmantes, a individuos de la alta banca, navieros, fabricantes, propietarios, etc». El diari transcriu, fins i tot, la petició catalana signada el 22 d'octubre de 1869.

18/3/1871, p. 1), va ocupar-se de la Direcció General de Comunicaciones entre gener i octubre de 1871 i més tard ministre d'Ultramar, d'octubre a desembre del mateix any, i de Foment amb un govern presidit pel duc de la Torre, entre maig i juny de 1872 (Palomas, 2004b: 149), va començar a ser un polític més conegut per tot el país, per la qual cosa la seva presència a la premsa, també s'hi va fer més freqüent. Però això suposava, alhora, que estava més exposat a la crítica, de desaprovació o d'elogi, segons, és clar, la tendència ideològica del diari.

Així, per exemple, quan Balaguer, com a director general de Comunicacions, intentà fer reformes «en el ramo de comunicaciones» com el correu, els transports i la premsa (Palomas, 2004a: 215-220), per a la qual cosa es va reunir amb els directors de diverses publicacions (LI, época 2, año IV, núm. 361, 22/6/1871, p. 3; EP, año III, núm. 713, 22/7/1871, p. 2; EP, año III, núm. 723, 3/8/1871, p. 2), els mitjans afins a la seva ideologia, com *El Progreso* de Cadis, hi lloaven «la actividad y el celo que demuestra el director de comunicaciones [que] se ven perfectamente secundados por los dignos e inteligentes jefes que tiene a sus órdenes» (EP, año III, núm. 603, 10/3/1871, p. 2), «y [que] no podrán menos de ser muy bien acogidas por el público» (EP, año III, núm. 614, 23/3/1871, p. 2; EP, año III, núm. 736, 18/8/1871, p. 1).

Altrament, diaris com el republicà *El Hombre* de Granada [en endavant EH] en feien comentaris irònics: «Hay cosas que no pueden tratarse seriamente, como por ejemplo, el can-can, las proposiciones del Sr. Balaguer o el discurso que acaba de pronunciar el desgobernado señor ministro de la Gobernación» (EH, año I, núm. 108, 28/12/1869, p. 2). Les crítiques es refermaven, sobretot des de publicacions radicals com *La Idea* de Granada, que, el 8 de novembre de 1871, escrivia sobre «el torpe e insulso papel» de Sagasta, Angulo, Candau i... Balaguer (LI, época III, año IV, núm. 405, 8/11/1871, p. 2). Dies després, aquest mateix diari, a la seva editorial sobre política

interior, en un nou atac al govern de Sagasta, hi parlava del «¡Triste Balaguer!» que en aquell moment tenia la cartera d'Ultramar (LI, Época III, año IV, núm. 412, 16/11/1871, p. 2), quan no el tractava, sarcàsticament, al costat d'altres ministres, d'«eminencia» (LI, época III, año IV, núm. 447, 31/12/1871, p. 2). Crítiques molts punyents com quan es va fer càrrec de la direcció de *La Iberia* a començaments de l'any 1871 (LI, época II, año IV, núm. 219, 28/1/1871, p. 2).

A les Corts, els judicis de desaprovació venien, cosa lògica, per part de diputats arrengrerats en unes altres formacions polítiques, però fins i tot, també, de dins de les files del seu mateix partit,¹⁵ i els diaris de l'oposició els aprofitaven per a les seves informacions. Del 20 de maig del 1870, n'hi ha una notícia *El Progreso* de Cadis (EP, año II, núm. 358, p. 2) sobre un fet que va haver de causar molt aldarull al Congrés, a propòsit d'unes al·lusions del diputat Sánchez Ruano contra Catalunya que tot seguit Balaguer havia rebutjat. Segons les paraules recollides pel diari, Catalunya havia estat «injustamente atacada haciéndose eco de vulgaridades y preocupaciones». El també diputat català Tutau el recolzava tot argumentant «los largos servicios que habían prestado los catalanes a la causa republicana».

Balaguer sempre trobava el moment de defensar, a les Corts, els interessos materials i morals de Catalunya¹⁶ i els rotatius andalusos

15 Per exemple, el diari de Cadis *El Progreso*, a propòsit d'un problema que havia tingut Balaguer amb la direcció de la seva formació política, transcriu íntegrament la reprimenda que li van fer els seus companys: «Nuestro querido amigo el Sr. Balaguer, cuya buena fe y rectitud como hombre de partido no ponemos en duda, ha hecho ayer ciertas declaraciones en el Congreso, que nosotros, y con nosotros todos nuestros correligionarios, no podemos menos de ver con desagrado» (EP, año IV, núm. 1087, 13/10/1972, p. 1).

16 En un fet que va causar molt de soroll, a les Corts, amb el diputat republicà català Suñer i Capdevila, hi veiem Balaguer fent-li costat. En un moment determinat, durant el qual «se trató de emplear la fuerza» contra Suñer els diputats catalans «pudieron reducirle y salió acompañado del Sr. Balaguer» (EP, año II, núm. 320, 5/IV/1870, p. 2); o en una altra ocasió, per la causa oberta contra Puig i Llagostera per un telegrama que havia enviat al Sr. Figuerola, per la qual cosa, en un jutjat de Madrid, diu el diari, «se tomó declaración

no deixaven d'informar-ne,¹⁷ però, alhora, li reclamaven que actués políticament sobre el que interessava a Andalusia, sobretot quan va tenir el càrrec de la Dirección General de Comunicaciones i, més tard, quan va ser nomenat ministre de Foment. El ja citat *El Progreso* de Cadis, per exemple, el dia 13 d'agost del 1871 (año III, núm. 732, p. 1) escrivia un llarg editorial on li reclamava reformes d'infraestructures en les comunicacions andaluses perquè:

Nuestra línea, la línea andaluza, lo mismo en el telégrafo, que en el correo, es la peor atendida por el Gobierno, y esto viene muy de atrás, como tantos olvidos crónicos para todo lo que sea mejoras y progresos efectuados por el Estado en las provincias de Andalucía.

El diari, no obstant això, remarcava la bona disposició de Balaguer i hi confiava tot reconeixent que:

[...] el Sr. Balaguer dirigió a uno de nuestros colegas, hace meses, cierta atenta comunicación en la que se disculpaba de la falta, achacándola a las Empresas.

---

al presidente del Consejo de ministros y a D.Víctor Balaguer, diputado por Barcelona» (EP, año II, núm. 264, 27/1/1870, p. 2).

¹⁷ Balaguer a la sessió del dia 7 de març «pide a la comisión de actas que presente cuanto antes el dictamen relativo a la de Vich», cosa que li va ser satisfeta (EP, año II, núm. 299, 10/3/1870, p. 2); a la sessió del dia 8 de març de 1870 de les Corts «reclama el expediente de concesión del muelle de San Beltrán y docks de Barcelona» (EP, año II, núm. 300, 11/3/1870, p. 2). A la sessió del dia 13 d'abril de 1871 el veiem defensant la seva proposta sobre l'acabament de la carretera de Barcelona a Vilanova per a la qual cosa Balaguer s'havia reunit amb els seus electors vilanovins. Una batalla que tenia ja tres anys de durada i que, tot i que l'acusaven de «convenios simoníacos con los electores de Villanueva y Geltrú» per aconseguir-la i fins i tot que hi havia actuat una «partida de la porra», Balaguer es defensava dient que si l'havia aconseguit era «por la cooperación de los diputados catalanes» (EP, año III, núm. 634, 16/4/1871, p. 2). Sobre totes les altres actuacions polítiques de Balaguer a Madrid, vegeu els treballs de Palomas i Moncholí.

Mesos després, l'any 1872, en plena campanya de construcció de vies fèrries, Balaguer, que formava part d'una comissió de diputats «de auxilios a los ferro-carriles de Mérida a Malpartida y de Mérida a Sevilla», també hi va ser objecte d'informació sobretot quan la seva tasca tenia alguna cosa a veure amb Andalusia (EP, año IV, núm. 1823, 8/10/1872, p. 2).

Evidentment la seva preocupació per aquest tema, que es va mantenir al llarg dels anys, fins i tot, quan es va restaurar la monarquia borbònica (Palomas, 2004b: 159), era més gran quan es tractava dels traçats catalans, per exemple el tren que anava de Girona a França (EP, año II, núm. 382, 19/6/1870, p. 1), però des d'Andalusia a Balaguer, que ja havia redactat diverses guies sobre els ferrocarrils catalans, no es perdia l'ocasió de cridar-li l'atenció, fins i tot quan ja havia deixat d'ésser ministre de Foment, «sobre la urgente necesidad de que se mejore el servicio de los ferro-carriles de la línea de Andalucía, la peor servida de todas las de España» (EG, año XIX, núm. 5.045, 17/1/1872, p. 1).

Balaguer feia política a Madrid, on s'havia instal·lat amb la seva dona, i feia viatges seguits a Catalunya en un moment clau per a la història d'Espanya. Durant les enceses discussions sobre l'elecció del nou rei, els diaris andalusos informaven de les conspiracions madrilenyes de Prim, en aquell moment president del Consell de ministres, amb altres diputats, entre ells Balaguer (LL, Cádiz, año III, núm. 530, 28/5/1870, p. 3). Finalment, com explica la bibliografia (Cuccu, 2004: 80-87; Palomas, 2004a: 302-305; Palomas, 2004b: 137), va ser un dels encarregats pel comte de Reus, al qual tenia gran confiança des dels anys de l'exili abans de la caiguda d'Isabel II, qui va viatjar a Itàlia per oferir la corona a Amadeu de Savoia (LI, año III, núm. 161, 20/11/1870, p. 2). El país el coneixia bé des dels seus temps de corresponsal d'*El Telégrafo* (Cuccu, 2014: 76; Palomas, 2004a: 185-198) durant la guerra per la independència de l'any 1859 i on tornà, només per unes hores, el

1866, en esclatar de nou les hostilitats. Cal remarcar que les publicacions andaluses, que van anar explicant pas a pas el transcurs d'aquest conflicte i que reproduïen les seves cròniques, mai no van esmentar el nom de Balaguer (LALB, año III, núm. 464, 26/5/1861, p. 2), cosa, d'altra banda, que era molt comuna a la premsa d'aleshores.

Enmig, doncs, d'una situació complicada, econòmicament, social i política, amb el deute a límits insuportables, amb unes institucions ineficaces i amb una premsa cada vegada més partidària, la notícia sobre l'elecció del duc d'Aosta com a rei d'Espanya i el fatal atemptat, poc temps després, contra el general Prim, al carrer del Turco de Madrid, de gran transcendència per a Espanya, hi veiem sempre a Balaguer. Diversos mitjans consultats ens informen sobre les seves simpaties polítiques o sobre la seva assistència, com un més de «sus amigos», als homenatges a Prim a Madrid (en una missa de rèquiem a la basílica d'Atocha, per exemple (EP, año III, núm. 693, 28/6/1871, p. 2). També és present, com un personatge habitual, a la vida de la cort, tant a Madrid com a La Granja, de vegades, acompanyat de la seva dona (EP, año III, núm. 578, 9/2/1871, p. 2; EP, año III, núm. 579, 10/2/1871, p. 2; EP, año 3, núm. 732, 13/8/1871, p. 2).

El cas és que Balaguer, que es va convertir en un dels consellers fidels d'aquest rei d'origen italià, que segons el rotatiu republicà de Granada *La Idea* no sabia espanyol i presidia uns consells de ministres que es feien en francès (época II, año IV, núm. 209, 17/1/1871, p. 2), ja no passava desapercebut. A *El Progreso* es pot llegir una petita nota (año III, núm. 743, 26/8/1871, p. 2) que deia que «El Sr. Balaguer, director de Comunicaciones, saldrá para Valencia, en donde piensa tomar baños de mar». I dies després, el 31 d'agost, tot ampliant la notícia s'hi llegia: «El viernes salió de Valencia, con dirección a Barcelona, el director general de Comunicaciones Sr. Balaguer. Se ha detenido muy poco tiempo en aquella ciudad, a la que

regresará pronto, permaneciendo algunos días en ella antes de volver a Madrid» (EP, año III, núm. 747, p. 2). Sembla que en feien seguiment.

Balaguer tornava a Madrid perquè els reis començaven el seu viatge per Catalunya els primers dies de setembre del 1871 i ell formava part del seguici reial (EP, año III, núm. 759, 15/9/1871, p. 2).

D'aquest viatge, en llegim unes cròniques exhaustives als diaris buidats, fins al punt que els lectors andalusos, més enllà de la informació pròpiament política del viatge reial, van anar coneixent com eren els pobles i ciutats, els paisatges i els costums catalans.¹⁸ El dia 9 de setembre de 1871, el rei Amadeu arribava a Tarragona i a l'estació mateix l'esperava una comissió de diputats catalans, entre ells Balaguer (EP, año III, núm. 759, 15/9/1871, p. 2). A Tarragona el rei va sentir-se malalt (EP, año III, núm. 760, 16/9/1871, p. 1) i, no sabem si per simpatia, es va poder llegir que «está indispuesto el señor Balaguer, pero tampoco es cosa de cuidado».

El dia 13 de setembre el tren que portava el monarca entrava a l'estació de Sants de Barcelona enmig d'una forta tempesta. Rebut i sempre acompanyat per les autoritats de la ciutat, Amadeu visità la Ciutadella, Montjuïc, Montserrat, «la plaza de la nueva Universidad» i inaugurà el mateix edifici de la Universitat, tot i estar encara en construcció des del 1866 i ocupat per tropes militars (EP, año III, núm. 763, 20/9/1871, p. 1). Visità les fàbriques de Güell i de Sert i, al Cercle del Centre de Terrassa, una exposició de productes tèxtils del país. Durant

18 Arribat el rei a Tarragona llegim que «formaron delante de palacio (de don Mariano Rius) los chiquets de Valls haciendo en medio de sus ágiles ejercicios uno de esos castillos que tanto llaman la atención del público. El rey, asomado al balcón, cogió en sus brazos a uno de los niños que coronaban el castillo, y después de hablarle muy cariñosamente y de prodigarle multitud de halagos, le hizo un donativo. Las cuatro o cinco mil almas que presenciaban aquella conmovedora escena prorrumpieron en verdaderos gritos de entusiasmo, vitoreando sin cesar al padre del pueblo como aquí llaman todos al rey» (EP, año III, núm. 760, 16/9/1871, p. 2).

l'acte, Balaguer, que no perdia mai una ocasió com a diputat català per expressar els seu suport a la indústria del país (Palomas, 2004b: 142), pronuncià un discurs en el qual lloava les virtuts «de aquellos hijos del trabajo, recomendando a S. M. la protección de que tanto se hacía acreedora la importante industria que acababa de admirar» (EP, año III, 26/9/1871, p. 2).

El rei rebia associacions d'industrialis i d'obrers, assistia a recepcions i a vetllades als teatres Principal, Romea i al Liceu, on representaven en honor seu obres com les *Vísperas Sicilianas* o «la aplaudida sinfonía del maestro Manent, La Euterpense» (EP, año III, núm. 763, 20/9/1871, p. 2), un dels grans impulsors de la sarsuela a Barcelona, que el ja llunyà 1853 havia presentat *La tapada del Retiro*, amb llibret de Víctor Balaguer (Palomas, 2004a: 206). El dia 22 de setembre, després de visitar Girona, Lleida i altres poblacions catalanes, a Saragossa, acompanyat per Gomis i Maluquer, Fontanals i també per Balaguer (EP, año III, núm. 768, 26/9/1871, p. 2), s'acomiadava de Catalunya i empenia el seu viatge de tornada a Madrid.

El suport a Amadeu i a la monarquia constitucional li va ser recompensat amb càrrecs com el de comissari regi «con atribuciones superiores, en Cuba» (EP, año III, núm. 845, 27/12/1871, p. 2) que Balaguer va refusar, o «la gran Cruz de Carlos III que el exministro Sr. D. Víctor Balaguer no ha admitido», cosa que, per a *El Progreso* de Cadis, era una renúncia que «no implicaba disidencia alguna con la situación, sino sencillamente un acto de modestia del interesado. Es un hecho doblemente honroso en estos tiempos en que hay furor por condecorarse» (EP, año IV, núm. 932, 10/4/1872, p. 1).

Durant aquests dies, els diaris havien donat la notícia de la seva dimissió com a director general de Comunicaciones (EP, año III, núm. 770, 28/9/1871, p. 2), però poc després apareixia un aclariment que explicava que només s'havia absentat per acompanyar el rei en el seu viatge i, també, començava a sentir-se el seu nom per ocupar el mi-

nisteri de Foment (EP, año III, núm. 777, 6/10/1871, p. 2) enmig de l'enèsima crisi de govern.¹⁹

No de Foment, sinó d'Ultramar (Palomas, 2004a: 320-322)²⁰ amb el general Malcampo, marquès de San Rafael, durant la primera guerra cubana de separació, a les publicacions andaluses hi llegim diverses notícies que anava generant la seva política com a nou ministre. Per exemple, quan va presentar proposicions de llei al Congrés, «sobre la circulación de billetes del Banco de la Habana», el «arreglo de la deuda de Cuba» (EP, año III, núm. 791, 22/10/1871, pp. 2-3), o les millores de Puerto Rico o Filipines (EP, año III, núm. 813, 18/11/1871, p. 1; EP, año III, núm. 831, 9/12/1871, p. 1; EP, año III, núm. 842, 20/12/1871, p. 2).

El mes de gener del 1872, després de la dissolució de les Corts, Balaguer seguia fent política a Madrid i així es veu reflectit en la premsa consultada,²¹ «encara que bàsicament com a representant de grups de pressió catalans i sense trencar els vincles amb Barcelona, la seva ciutat d'origen, ni, sobretot, amb Vilanova i la Geltrú, el seu districte electoral» (Grau i Fernández, 2004: 55). Encara es trobava dins el grup dels *sagastins* que, segons el radical *La Idea* de Granada, que transcrivía les seves paraules, «son los mismos perros con distintos collares, o como diría Balaguer, las mismas gacelas con distintas plumas» (LI, época 3ª, año V, núm. 495, 1/3/1872, p. 2). Amb les Corts constituïdes, fou nomenat «para la comisión de contestación al discurso de la Corona» (EP, año IV, núm. 961, 15/5/1872, p. 2) i el seu nom començà a

19 El nom de Balaguer torna a sortir als diaris andalusos, en aquest cas per triar nou president del Consell de ministres (EP, año III, núm. 778, 7/10/1871, p. 2; EP, año III, núm. 788, 19/10/1871, p. 2).

20 Segons l'historiador Josep M. Fradera «la dedicació de Balaguer a les qüestions colonials responia a una molt elaborada estratègia de continuïtat de la mena de política vers la qual s'havia orientat Joan Prim fins al seu assassinat al carrer del Turco. Aquesta estratègia tenia al seu cor la defensa dels interessos econòmics catalans» (Fradera, 1997: 458)

21 EP, año IV, núm. 859, 12/1/1872, p. 1; EP, año IV, núm. 877, 2/2/1872, p. 2; EP, año IV, núm. 934, 12/4/1872, p. 1.

sentir-se de nou com a futur ministre de Foment amb el duc de la Torre (EP, año IV, núm. 966, 24/5/1872, p. 3), que havia estat encarregat pel rei per formar govern (EP, año III, núm. 843, 23/12/1871, p. 2). Amb la seva nova funció política com a ministre de Foment, Balaguer seguia freqüentant les recepcions a palau (EP, año IV, núm. 1014, 17/7/1872) i gaudint dels favors reials.²² Quan, al cap de poques setmanes del seu nomenament, Amadeu va tenir un atemptat, frustrat, a Madrid, Balaguer signava amb Sagasta un telegrama on es felicitava «de que la Providencia, velando por VV. MM, haya hecho estériles tan criminales intentos» (EP, año IV, núm. 1021, 25/7/1872, p. 2).

Acabava l'any 1872 i Espanya tornava a viure una altra crisi d'estat, entre aixecaments carlins, canvis de govern, constants reunions i conspiracions polítiques en les quals Balaguer també participava (EP, año IV, núm. 877, 2/2/1872, p. 2). Pocs mesos després, aquesta situació desembocà en la proclamació de la Primera República. Constituïda l'Assemblea Nacional l'11 de febrer de 1873, el rei Amadeu sortia d'Espanya, Catalunya declarava la república independent (EG, año XIX, núm. 5.080, 27/2/1873, p. 1) que se sufocà pocs dies després, Víctor Balaguer, que seguia encara a les Corts com a diputat, s'oposava contra el nou sistema polític establert (EG, año XIX, núm. 5.075, 21/2/1873, p. 1) i Cadis, on tot havia començat, anys enrere, el 1868, gaudia del Carnaval en un ambient de felicitat general.

Conclusions

He redactat aquest text seguint les notícies de diaris i revistes andalusos durant els anys del regnat d'Isabel II i del Sexenni Democràtic.

²² EP, año IV, núm. 873, 28/1/1872, p. 2; EP, año IV, núm. 875, 30/1/1872, p. 2; EP, año III, núm. 845, 27/12/1871, p. 2; EP, año IV, núm. 856, 9/1/1872, p. 2; EP, año IV, núm. 893, 22/2/1872, p. 2; EP, año IV, núm. 1014, 17/7/1872, p. 2.

tic, com una font complementària de la bibliografia clàssica per conèixer el ressò de Balaguer a Andalusia, com a escriptor i com a polític. Els diaris, sobretot els de Cadis, que, més que en cap altre lloc de la regió, presenta una premsa abundosa en aquest període, sobretot, federal i republicana, són els documents que m'han servit millor per veure quin tractament hi rebia Catalunya i les seves incipients reivindicacions nacionals, així com la feina de govern de Balaguer a Madrid. Per als mitjans moderats, que gairebé no tingueren incidència sobre la població, Balaguer era un polític pràcticament desconegut i com a molt era un nom més de les llargues llistes de diputats electes per a la cambra legislativa que s'anava formant, un cop rere l'altre, en la convulsa i alternant vida política espanyola. Així mateix, per als republicans i/o federals, deixant de banda les informacions apuntades més amunt, entre 1859 i 1873, Balaguer no va aconseguir tampoc tenir gran rellevància a Andalusia, encara que, com se sap, no li va interessar gaire fer política fora de Madrid ni de Catalunya, on volia «consolidar la seva posició» (Palomas, 2004a: 275). De fet, quan després de la *Gloriosa* el general Serrano li va oferir fer-se càrrec del govern civil de Màlaga, no arribà ni tan sols a exercir-lo (Fradera, 1997: 457).

Pel que fa a la situació política de Catalunya, si, segons les publicacions consultades, davant les reclamacions que en venien, hi havia una coincidència a oposar-s'hi per tal de salvaguardar la unitat del país, tant des d'ideologies provincialistes («Para nosotros, la “descenralización” es sinónimo de “libertad” [...] La vida de la provincia es la vida de la nación entera. La vida es la libertad» [EP, año II, núm. 325, 10/4/1870, p. 1]) com des de posicions federalistes, el 1873, ja proclamada la República, aquestes actituds es refermen. En un article d'un diari de Màlaga titulat «Andaluces, a defenderse» que transcriu íntegrament *El Guadalete* (año XIX, núm. 5.148, 20/5/1873, p. 1), davant «las pretensiones egoistas de Cataluña», hi llegim:

[...] no queremos que Andalucía continúe sacrificada a los intereses catalanes [...]. Queremos a Cataluña rica, floreciente y feliz, ¿y cómo no quererla si pertenece a España?, pero también queremos que Andalucía disfrute de iguales beneficios.

Idées amb les quals, en aquests anys, perfectament podia coincidir Balaguer, perquè, com ha escrit Enric Miralles, «el nacionalisme de Balaguer no pretenia dissoldre la unitat nacional, sinó dotar Catalunya d'un protagonisme superior [...] en la configuració de l'Estat» (Miralles, 1997: 424). Però quan els governs de Madrid promulgaven lleis a favor del lliurecanvisme, en contra de les que volien els grups econòmics de Catalunya a favor del proteccionisme, un dels eixos entorn al qual va girar la política espanyola a l'últim terç del segle XIX, topaven sempre amb el rebuig de Víctor Balaguer (Palomas, 2004: 479-502) (*La Lealtad* [en endavant LL], año XI, núm. 2786, 11/7/1882, p. 2; año XI, núm. 2810, 9/8/1882, p. 3). Així, si a la premsa andalusa s'hi podien llegir articles de suport a les primeres perquè eren considerades necessàries per a l'agricultura, la mineria i per al treball dels obrers andalusos «porque obreros son los que hacen producir al olivo, a la viña y a los frutales; obreros son los que de las entrañas de la tierra sacan el tan codiciado mineral y obreros son los que se ocupan de preparar el fruto y conducirlo hasta colocarlo a bordo, estos obreros son tan dignos de consideración como los que encerrados en una fábrica dirigen las maquinarias; y así como en nombre de estos los catalanes piden el sistema proteccionista, los andaluces en nombre de aquellos deben pedir, hasta conseguirlo, la libertad de tráfico». Sense voler establir rivalitats, tots els interessos, catalans i andalusos, «pueden y deben armonizarse perfectamente». (EG, año XIX, núm. 5148, 20/5/1873, p. 2.) També de Balaguer, s'hi reproduïa el seu posicionament polític contrari, com quan, anys després, el van acusar de reaccionari pel seu suport al proteccionisme aranzelari:

Yo, señores diputados —va dir Balaguer en una sessió del Congrés— soy proteccionista; pero no proteccionista de exclusivismo, como tampoco soy liberal de secta. Soy proteccionista, no por amor a Cataluña, sino por amor a España; porque si la primera representa mi familia, la segunda representa mi patria, y yo soy patriota ante todo. Si hubiera nacido en Inglaterra, preferiría la libertad de comercio; español, quiero la protección, no de la familia extranjera sino de la española; pido protección para todo y para todos, para la industria y el comercio, para la ciencia y el arte (*El Defensor de Granada* [en endavant EDG], año III, núm. 562, 20/4/1882, p. 2; LL, año XI, núm. 2784, 8/7/1882, p. 2; año XI, núm. 2805, 3/8/1882, pp. 2-3).

Els excel·lents treballs de Joan Palomas ens expliquen fil per randa l'activa trajectòria de Balaguer establerta de nou en la monarquia borbònica (Palomas, 2004a i 2004b),²³ cosa que, per als diaris andalusos, sempre era notícia, més que no ho havia estat abans (EP, año II, núm. 281, 19/6/1888, p. 1; EDG, año I, núm. 36, 25/10/1880, p. 2). El diputat vilanoví, l'exministre d'Ultramar o de Foment, a la dècada dels vuitanta encara a les files del partit constitucional de Sagasta i defensor de la monarquia constitucional (EDG, año I, núm. 45, 3/11/1880, p. 3), era, segons *El Defensor de Granada*, «el hombre político de moda» que tots reclamaven per poder sentir-ne les conferències a distintes ciutats espanyoles (EDG, año I, núm. 40, 29/10/1880, p. 2; EDG, año I, núm. 51, 9/11/1880, p. 3; EDG, año I, núm. 70, 8/12/1880, p. 3), i a qui, a Catalunya, oferien freqüents homenatges (EDG, año I, núm. 46, 4/11/1880, p. 2; EDG, año I, núm. 57, 15/11/1880, p. 2) pel seu suport als interessos de les Corts (*La Lealtad* [en endavant LL], año XI, núm.

23 Joan PALOMAS I MONCHOLÍ, *Victor Balaguer. Renaixença, revolució i progrés*, El Cep i la Nansa, Vilanova i la Geltrú, 2004; Joan PALOMAS, «Diputat revolucionari, senador vitalici: l'actuació parlamentària de Víctor Balaguer», dins *Victor Balaguer i el seu temps*, PAM, B. 2004, pp. 131-196.

2.786, 11/7/1882, p. 2; año XI, núm. 2.810, 9/8/1882, p. 3). Així, Balaguer, que es va convertir en un personatge incòmode per al seu cap de files, Sagasta, a qui va acusar del girament dretà del partit, esdevindrà, per a les publicacions d'Andalusia, un bon pretext per comentar la política madrilenya. El 16 d'abril de 1881 *El Defensor de Granada* informava que deixava la vida política pels seus problemes amb el president del Govern i es retirava a casa seva a Vilanova:

El Sr. Balaguer, cuya influencia en Cataluña es decisiva, considera, haciéndose eco de la opinión de los proteccionistas de Barcelona, que el gobierno ha querido inferir un agravio a los más altos intereses de Cataluña con el nombramiento del Sr. D. Salvador Albacete para la presidencia de la comisión especial arancelaria y además la notoria omisión hecha en el decreto en que se le admitía la dimisión del cargo de vocal de aquella Junta. La excitación que se nota entre los proteccionistas y el rudo golpe que le esperaría al diputado catalán, cuya popularidad entre sus paisanos es indiscutible, le obligan a retirarse a la vida privada para no aumentar en lo más mínimo esa excitación, que podía proporcionar gravísimos disgustos al país en general y especialmente al Gobierno que preside el Sr. Sagasta (EDG, año II, núm. 196, 16/4/1881, p. 1).

Aquesta actuació va ser molt criticada pels mitjans «sagastins», que l'acusaven de jugar a dues bandes per buscar el favor dels seus conciutadans (EDG, año II, núm. 200, 20/4/1881, p. 3). Efectivament, aquells dies, Balaguer abandonava el Partit Constitucional de Sagasta (EDG, año III, núm. 591, 19/5/1882, p. 1), entre altres coses, perquè oscil·lava «econòmicament cap a les postures lliurecanvistes» (Palomas, 2004b: 164), o per les mesures preses pel Govern que presidia (Palomas, 2004b: 172-174) com, per exemple, quan es va signar el tractat de comerç entre Espanya i França, amb què Balaguer no estava d'acord (Palomas, 2004b: 169-171) i contra el qual, fins i tot, va arribar a posar una esmena de llei, que no va tirar endavant. L'afer va ser molt comentat a la premsa andalusa del moment (EDG, año III, núm. 552,

10/4/1882, p. 1). A tall d'exemple, entre molts altres, al diari *La Lealtad* s'hi transcrivia el següent: «La Reconquista, periódico nuevo del Sr. Balaguer, dice: —Con Sagasta, ni al poder ni a ninguna parte» (año XI, núm. 2812, 11/8/1882, p. 1).²⁴ Segons *El Defensor*, ja a casa seva, a Vila-nova, s'hi refugiava «para terminar trabajos literarios que le hagan olvidar pesares políticos» (EDG, año III, núm. 615, 13/6/1882, p. 1).

Tanmateix, com podem llegir a la bibliografia esmentada, Balaguer no deixava la política perquè aviat entrava a formar part del partit del Duque de la Torre, Izquierda Liberal o Izquierda dinástica (Palomas, 2004a: 496-500), que li encarregava estudis per a l'organització del partit per províncies, cosa que va fer de manera molt activa, com es pot resseguir als diaris de l'època.²⁵ En un ambient polític molt excitat i amb un catalanisme en creixement per la gestió de l'estat dels interessos de Catalunya (EDG, año III, núm. 572, 30/4/1882, p. 3), Balaguer es convertia no només en portaveu dels grups econòmics, empresarials i industrials catalans, sinó també en «el gran interlocutor a Madrid de bona part de les personalitats del món polític, cultural i acadèmic de l'època» (Palomas, 2004a: 370).

A mesura que avançava el segle XIX, en plena restauració borbònica, el tema del catalanisme, que ja era molt present als diaris espanyols, i que seguien rebutjant (*La Tribuna*, año II, núm. 250, 5/5/1882, p. 3), fins i tot, mitjans liberals, començava a considerar-se, tanmateix, amb certa comprensió.²⁶ Així, si, per exemple, el conservador *El Noticiero*

24 LL, año XI, núm. 2.807, 5/8/1882, p. 1; LL, año XI, núm. 2.777, 29/6/1882, p. 2; LL, año XI, núm. 2.778, 1/7/1882, p. 2; LL, año XI, núm. 2.780, 4/7/1882, p. 3; LL, año XI, núm. 2.797, 23/7/1882, p. 3; *La Tribuna*, año II, núm. 258, 14/5/1882, p. 3.

25 Per exemple, al *Diario de Granada*, año I, núm. 2, 3/4/1883, p. 3; año I, núm. 5, 6/4/1883, 11; año I, núm. 26, 1/5/1883, p. 2; año I, núm. 53, 3/6/1883, p. 3; año I, núm. 70, 23/6/1883, p. 3; año I, núm. 92, 18/7/1883, 3; año I, núm. 152, 26/9/1883, p. 2.

26 «Hoy son muchos ya los que escriben en catalán sus correspondencias particulares, y son más leídos por lo general los periódicos escritos en esta lengua que los castellanos» llegim a *La Tribuna* (año II, núm. 252, 7/5/1882, p. 3).

Granadino en un llarg article titulat precisament «El Catalanismo» signat per P. Santacruz (año I, época 2ª, núm. 42, 18/11/1892, p. 1) li feia una crítica molt punyent, i a l'independent *La Alianza* [en endavant LAL] en un altre titulat «¿Separatismo?» s'hi podia llegir:

El separatista únicamente es acreedor a dos cosas. A que se le encierre en un manicomio, o a que se le disparen cuatro tiros, a los locos se les recluye, y a la mala semilla se la extermina (año XI, época 4, núm. 683, 11/10/1898, p. 1).²⁷

Al contrari, als diaris més progressistes, republicans i/o federalistes, amb el problema de la independència de les colònies d'ultramar que anava tocant a la seva fi, s'hi legitimava el catalanisme polític. Àdhuc, revistes d'art i literatura com *La Alhambra* no podien estar-se de considerar, també, el tema i donar l'opinió en alguns dels seus articles:

[...] la idea del regionalismo ha hecho poderosa y fuerte a Cataluña; y ese regionalismo que no significa separatismo ni rebelión, es noble, es grande, es digno de admiración y de respeto, cuando se explica como lo ha hecho el ilustre Balaguer (LA, año I, núm. 5, 15/3/1898, pp. 10-11).

És a dir, una bona part de les elits de la societat andalusa acceptava la

[...] concepció d'Espanya [que tenia Balaguer] com una unitat política dins una diversitat cultural (impuls de les literatures regionals i dels Jocs Florals), el doble patriotisme [...] un patriotisme català i un d'espanyol no antagonics. Una forma de govern monàrquica federal o un

²⁷ Vegeu també, LAL, año VIII, época 3, núm. 341, 8/6/1895, p. 1; LAL, año VIII, época 3, núm. 345, 13/6/1895, p. 1; LAL, año VIII, época 3, núm. 348, 18/6/1895, p. 1.

federalisme amb monarquia, inspirat en les llibertats de l'antiga Corona d'Aragó. I una meta, la Ibèria com unitat natural, pròpia de les penínsules mediterrànies, dins la llatinitat, entesa com àmbit cultural... (Pascual Sastre, 2004: 106).

Durant els dies de la celebració de l'Exposició Universal de Barcelona del 1888, des de Madrid, un tal Vryc escrivia per a *El Popular* de Granada un article que criticava «el reconocido exclusivismo catalán» (núm. 250, 14/5/1888, p. 1). Però al número 252, de 16 de maig, n'apareixia un altre en resposta on es llegia:

Es injusta la acusación que, de egoístas y de regionales, se hace a Cataluña. En todo lo que se refiere a las glorias españolas, marcha a la vanguardia...

i l'autor hi convidava els madrilenys a visitar-la

[...] para que conozcan y aprecien a este pueblo que los intima y los quiere y para que las auras del Guadarrama y las brisas de Montserrat, se fundan en una sola y entusiasta aspiración patriótica.

L'article, que és una bona guia periodística del que era visitable a la Catalunya de llavors, no s'allunyava de la idea unionista que era la més comuna en aquells anys. Si s'havia de visitar l'Exposició era, sobretot, perquè «haciendo viajar a los españoles por Cataluña, prestará un inmenso servicio a los intereses generales de la patria». És a dir, el patriotisme no estava renyit amb el que s'organitzava a Barcelona que, així, donava «prueba indiscutible de su amor a España y a las instituciones» (EP, año II, núm. 356, 19/5/1888, p. 2).

Pel que fa al paper protagonista de Balaguer en la restauració de la llengua i la literatura catalanes, entre els anys 1859 i 1873, època que, a Catalunya, ell com molts altres escriptors i erudits ja havien

començat a reivindicar, a través de la plataforma dels Jocs Florals, les antigues grandeses de la terra, com he dit a la primera part d'aquest treball, no va tenir, pràcticament, ressò als diaris, ni tan sols als literaris. «*Lo Trovador de Montserrat*», doncs, hi era, pràcticament, un desconegut.²⁸

Cosa que passava, també, amb la llengua i la literatura catalanes. La llengua era tractada gairebé sempre com a «dialecte» (per exemple, en una curiosa classificació estadística dels habitants dels dominis espanyols que apareixia a *El Progreso* s'hi informava que parlaven llengua llemosina «que comprende los dialectos catalán, valenciano y mallorquín 3.143.700 habitantes» (EP, año IV, núm. 983, 11/6/1872, p. 3), i la literatura, llevat de les excepcions assenyalades anteriorment, era, pràcticament, inexistent. Com a molt els lletraferits tenien alguna referència de la literatura medieval. És ben significatiu que, per exemple, *El Eco Granadino* (año I, núm. 140, 6/10/1864, p. 3) donés la notícia que havia arribat a Barcelona un tal M. Tourloulon «para continuar sus investigaciones en el famoso archivo de la Corona de Aragón, con el objeto de terminar su excelente historia de la política de la Casa de Aragón», precisament quan Víctor Balaguer estava preparant la seva magna obra sobre el mateix tema que no mereix cap menció per al diari (Palomas, 2004a: 257-261).

Item més, el cas del famós drama d'Antonio García Gutiérrez *Venganza Catalana* sobre la mort de Roger de Flor i les aventures dels almogàvers, molt representat per aquests anys per tot Andalusia (LA, año VIII, núm. 2182, 20/11/1864, p. 1), oferia l'oportunitat de comentar aquest episodi de la història catalana, però sempre, això sí,

28 Com a escriptor espanyol apareix al costat de Valera, Echegaray i d'altres, en una notícia del diari de Cadis *El Progreso*, quan informa sobre una associació d'escriptors i artistes a la qual es va adherir per a la constitució d'una societat (EP, año III, núm. 807, 11/11/1871, p. 2), que, sembla, que va acabar de constituir-se el 1r de gener de 1872 (EP, año IV, núm. 872, 4/1/1872, p. 2).

com un fet més de la història comuna. Al setmanari de Màlaga *Lope de Vega*, en un llarg article sobre el regnat de Joan II i la literatura del període, en parlar del marquès de Santillana s'hi remarcava que coneixia la «escuela provenzal, y la literatura italiana» y que «imitó a Ausias March, Mossén Jordi». Anys després, a la també malaguenya *Revista de Andalucía*, publicació literària que tenia entre els seus col·laboradors catalans Estaniaslau Figueras i Pi i Margall, al treball «La novela hasta Cervantes» (año IV, tomo 10, 1877, noviembre 10), on hi ha un comentari sobre *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell, i, pocs mesos després (año 5, tomo 11, 1878, febrero 25), hi llegim una llarga ressenya sobre el drama líric *Roger de Flor*, amb lletra de Mariano Calderón i música de Ruperto Chapí. És molt significatiu que aquesta publicació, que omplia les pàgines amb assaigs literaris, socials i filosòfics de tota mena, que es declarava abolicionista, anti-aurina i federalista, no parés esment en la literatura catalana, tot i que, com a federalista, l'any 1877 (año V, tomo 12, abril 25) publicava un comentari sobre *Las nacionalidades* de Pi i Margall, del qual fins i tot s'hi reproduïa un capítol (año 4, tomo 7, 1877, marzo 10, p. 48). Però crida encara més l'atenció que, en un interessant text titulat «La Federación literaria», on es reclamava la descentralització literària, l'autor fes una reivindicació de la literatura de províncies, que calia respectar i admirar, però que, tot i el seu suport a les literatures del país, no digués res de la catalana: «No queremos —llegim— una federación separatista, sino atractiva y niveladora, a fin de repartir en nuestra patria la riqueza intelectual acaparada por la metrópoli». Tenint en compte que la dècada dels setanta del segle XIX són anys en què ja es pot parlar d'un regeneracionisme cultural regional/nacional a Catalunya (Cabré, 2013: 171), probablement el redactor de l'article ni tan sols el coneixia, o potser sí perquè, més endavant, escriu:

Queremos que las provincias, bien separadas, bien unidas, como sucede en Andalucía, Cataluña y otras tengan no literatura especial sino literatura propia, que copie sus costumbres, sus bellezas, sus modismos, sus condiciones y su historia.²⁹

No obstant això, amb el pas dels anys, el tractament de la literatura catalana capgirava de manera significativa la premsa d'Andalusia, que esdevenia una plataforma per establir unes interessants relacions culturals amb Catalunya. No perquè hi deixés d'ésser considerada com a condició espanyola la majoria de les vegades, és a dir, amb un enfocament ideològic assimilista, característica aquesta que es mantindrà fins ben avançat el segle xx, però l'acceptació d'uns escriptors que escrivien en la seva llengua, la de Catalunya, començava a visibilitzar-s'hi amb certa normalitat. És per aquesta raó que les notícies que en parlaven van anar creixent. Als pocs noms que es citaven a les dècades dels seixanta i setanta s'hi afegien, ara, els de Josep M. Quadrado, Frederic Soler, Feliu i Codina, Josep Yxart, Jacint Verdaguer, Àngel Guimerà o Rusiñol, entre molts altres. Tots ja considerats com a representants d'una nova literatura feta en català que anava prenent protagonisme a l'Espanya de llavors. I, evidentment, això també passava amb Balaguer, que va començar a tenir-hi més protagonisme literari, sobretot quan va deixar d'ésser diputat o ministre i va ser nomenat senador vitalici el 1889, tot i que seguia fent política a Madrid (Palomas, 2004a: 190-195). Des d'aleshores la seva fama com a poeta català i dinamitzador cultural canvia: si al període anterior no havia estat gaire significativa a la premsa consultada, com ja he explicat, durant els anys de la Restauració Balaguer passa a ser considerat un destacat impulsor de la literatura catalana i reconegut com

29 L'article centra, sobretot, les seves reivindicacions en una literatura propia andaluz-a perquè «crear literatura propia, en hablar de sí mismos, de lo que ven, de lo que oyen a cada instante, y sus escritos ganarán en originalidad lo que en ventajas su patria».

«el insigne vate catalán» (*Diario de Granada*, año I, núm. 45, 24/5/1883, p. 2; EDG, año I, núm. 47, 27/5/1883, p. 1), o com «El insigne cantor de las glorias de Aragón» (EP, época 4, año X, núm. 2784, 29/5/1896, p. 2). Així mateix, també la festa dels Jocs Florals, de vegades, va ser amplament referida als diaris de l'època (EDG, año III, núm. 582, 10/5/1882, p. 3), fins al punt que els que se celebraven a Andalusia des de feia dècades, on es presentaven treballs poètics que seguien el lema de *Patria, Fides, Amor*, van prendre, a poc a poc, un objectiu que anava més enllà del romanticisme historicista de record del passat àrab andalusí que havia tingut anys enrere, per convertir-se, com a Catalunya, en certàmens literaris de clara reivindicació nacional, la de la pàtria espanyola nascuda al Regne de Granada després de la conquesta dels Reis Catòlics,³⁰ i en alguns dels quals Víctor Balaguer va tenir una gran rellevància.³¹

Índex de diaris i revistes consultats

Diario de Córdoba de Comercio, Industria, Administración, Noticias y Avisos (Còrdova, 1849-1938)

Diario de Granada (Granada, 1870)

30 El Liceo Artístico Literario de Granada va celebrar durant anys un certamen literari que coincidí amb les festes del Corpus (*La Tribuna*, año II, núm. 259, 16/5/1882, p. 2). També convocaven aquestes festes literàries societats com l'Ateneo (*La Revista. Local y literaria*, Motril, año II, núm. 96, 4/5/1884, p. 1 y; LA, año I, núm. 12, 30/4/1884, p. 7) o la Sociedad Económica. El dia 16 de maig de 1889 *El Popular* informava que la Sociedad Económica havia preparat un certamen i un dels poemes presentats i premiats que tenia per títol «*A mi patria*» seguia, com era costum, el lema «Patria, fides, amor» (EP, año III, núm. 561, 16/5/1889, p. 2).

31 Tema que l'autora va tractar en un treball titulat «El ressò dels Jocs Florals catalans a la premsa d'Andalusia a finals del segle XIX», presentat a les jornades internacionals *Prensa i literatura en els Vuit-cents. Pràctiques i representacions* celebrat a la Universitat de Barcelona els dies 3 i 4 de desembre de 2015.

- El Bético: Periódico de Literatura, Ciencias y Artes* (Granada, 1865)
- El Comercio* (Cadis, 1842-1885)
- El Constitucional: Periódico Político, Liberal, Literario y de Anuncios* (Cadis, 1863-1864)
- El Dauro: Diario Granadino* (Granada, 1857-1860)
- El Defensor de Granada* (Granada, 1880-1936)
- El Demócrata Andaluz* (Cadis, 1866)
- El Eco Granadino: Diario Político* (Granada, 1864)
- El Genil: Periódico de la Tarde* (Granada, 1861)
- El Genil. Semanario de Literatura* (Granada, 1873-1874)
- El Granadino: Periódico de Intereses Materiales, Noticias Y Anuncios* (Granada, 1864)
- El Guadalete: Periódico Literario y de Interés General* (Jerez de la Frontera, 1852-1869)
- El Hombre: Diario Republicano* (Granada, 1869-1870)
- El Independiente* (Granada, 1873)
- El Liceo Granadino: Semanario de Ciencias, Literatura y Artes* (Granada, 1860)
- El Mosaico: Periódico de Literatura, Ciencias y Artes* (Granada, 1857-1858)
- El Obrero de Granada: Igualdad, Verdad, Justicia* (Granada, 1873)
- El Paraíso* (Granada, 1863-1864)
- El Popular: Diario Granadino de la Tarde* (Granada, 1887-1898)
- El Progreso: Periódico Político* (Jerez de la frontera, 1869-1872)
- El Progreso: Diario Granadino* (Granada, 1870-1873)
- El Tesoro* (Còrdova, 1867-1868)
- La Alborada: Diario de Ciencias, Literatura, Artes, Noticias, Comercio y Anuncios* (Còrdova, 1859-1861)
- La Alhambra: Periódico de Ciencias, Literatura y Bellas Artes* (1839-1843)
- La Alhambra, Diario Granadino* (Granada, 1857-1865)
- La Alhambra: Revista Semanal* (Granada, 1868-1873)
- La Alhambra, Revista Decenal de Letras, Artes y Bibliografía* (Granada, 1884-1885)
- La Alhambra, Revista Quincenal de Artes y Letras* (Granada, 1898-1924)
- La Alianza: Periódico Liberal, Independiente, Científico, Literario, Comercial y de Intereses Generales* (Granada, 1888-1903)
- La Constancia: Periódico de Intereses Generales* (Granada, 1853-1856)
- La Correspondencia de Granada* (Granada, 1867-1868)

- La Idea: Diario Defensor de los Derechos del Pueblo* (Granada, 1868-1873)
La Idea Revolucionaria: Periódico Republicano (Granada, 1869)
La Lealtad: Diario Político de Granada (Granada, 1873-1885)
La Libertad (Cadis, 1868-1871)
La Palma (Cadis, 1853-1891)
La Pulga: Revista Gigantesca. Eco Infernal de la Opinión y de la Prensa (Granada, 1865)
La República Federal (Còrdova, 1873)
La Tribuna: Diario Político (Granada, 1881-1883)
La Última Hora: 2ª edición de La Palma de Cádiz (Cadis, 1871)
La Voluntad Nacional (Còrdova, 1869)
Lope de Vega (Màlaga, 1863-1865)
Revista de Andalucía (Màlaga, 1874-1880)
Revista de Ciencias, Literatura y Artes (Sevilla, 1855-1860)

Bibliografia

- BRAVO CARO, J. J. (2013). «Los periódicos en la Andalucía de principios del siglo XIX: Guerra, opinión pública y sociedad», *Historia y Comunicación Social*, vol. 18, núm. esp., octubre, pp. 529-539.
- CABRÉ, R. (2013). «Notes sobre els escriptors del realisme i la creació de la modernitat, 1868-1892», dins *Del Realisme. Aproximacions i testimonis*, a cura de Josep M. Domingo i Anna Llovera, Lleida, Puctum, pp. 121-199.
- CHECA GODOY, A. (2011). *Historia de la prensa andaluza*, Sevilla, Alfar Universidad.
- CUCCU, M. (2004). «Balaguer i Itàlia 1848-1901», dins *Víctor Balaguer i el seu temps*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 69-97.
- FRADERA, J. M. (1997). «Víctor Balaguer i la política colonial espanyola», dins *El segle romàntic. Actes del Colloqui sobre el Romanticisme*, Vilanova, Biblioteca-Museu Víctor Balaguer, pp. 455-462.
- GRAU I FERNÁNDEZ, R. (2004). «Les coordenades historiogràfiques de Víctor Balaguer», dins *Víctor Balaguer i el seu temps*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 41-68.

- MIRALLES, E. (1997). «Víctor Balaguer: una biografia», dins *El segle romàntic. Actes del Col·loqui sobre el Romanticisme*, Vilanova, Biblioteca-Museu Víctor Balaguer, pp. 421-438.
- MONTERO DÍAZ, J. (1994.) *La aventura revolucionaria de un diario conservador. Prensa y partidos de la primera España democrática (1868-1874)*, Madrid, Temp y Cees.
- PALOMAS I MONCHOLÍ, J. (2004a). *Víctor Balaguer. Renaixença, revolució i progrés*, Vilanova i la Geltrú, El Cep i la Nansa.
- PALOMAS I MONCHOLÍ, J. (2004b). «Diputat revolucionari, senador vitalici: l'actuació parlamentària de Víctor Balaguer», dins *Víctor Balaguer i el seu temps*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, pp. 131-196.
- PASCUAL SASTRE, I. M. (2004). «Víctor Balaguer, un projecte polític alternatiu» dins *Víctor Balaguer i el seu temps*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 99-129.
- RUIZ ACOSTA, M. J. (1999). «*El Porvenir*. El sentir de un diario sevillano en la difícil coyuntura de 1848», *Revista Latina de Comunicació*, núm. 16, abril, pp. 275-287.

Copyright © 2016. Aquesta obra està subjecta a una llicència de Creative Commons mitjançant la qual qualsevol explotació n'haurà de reconèixer els autors, citats a la referència que apareix a l'inici del document.